

ՅԱԿՈԲ Դ. ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԷԶՄԻԱՄՆԻ

(1600-1680)

(Շար. «Բազմավեպ», 1992, քիւ 1-4 էջ 31-42)

ՈՆՈՓՐԻՈՍ ՎՐԴ. ԿԱՐԿՈՒՏ

Ոնոփրիոս Վրդ. Կարկուտի դիրքը

Սահակ վրդ. Մակուեցի, Զուղայեցի Կթղս.ին հաւատարիմ աջակիցը, 1677 թուին՝ Ս. Թադէի վանքին գրչագիր մը ընծայած է, Գիրք Հարցմանց, ուր իր համառօտ կենսագրականը կայ, եւ երբ կը յիշատակէ Յակոբ Կթղս.ը՝ կը յարէ. «Որ բազում հակառակութիւն կրեաց յապստամբաց Սուրբ Էջմիածնի»:

Ապստամբներուն պարագլուխը եղած է Ոնոփրիոս Վրդ. Կարկուտ, որ կը ձգտէր գահնկէց ընել Յակոբ Կթղս.ը: Մեծագոյնը իր շարժառիթներուն կը թուի եղած ըլլալ Զուղայեցիին ուղղափառ կողմնորոշումը ի նպաստ Քաղկեդոնի ժողովին եւ հաղորդակցութիւնը Հռոմի Եկեղեցիին հետ¹:

Մենք, Նղիազար Վրդ. Այնթապցիին կենսագրութեան 2. գլխուն մէջ Ոնոփրիոս Վրդ. Կարկուտի մասին այնքան գրեցինք որքան կը հայէր հակաթոռ Նղիազարին ելոյթին: Հոս պէտք է լուսաբանել նաեւ ինչ կը վերաբերի Ոնոփրիոսի հակառակութեան՝ Յակոբ Զուղայեցիի կաթողիկոսական իշխանութեան:

Զաքարիա Սարկաւազ իր պատմութեան ընթացքին Ոնոփրիոսի անձին հայող հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տայ: Դեռ մանուկ, կը գրէ,

1. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրականի վամբերը, Վիեննա, 1940, էջ 484: Դիտելի է որ Ժէ. դարուն կար ուրիշ հայ եկեղեցական մըն ալ Ոնոփրիոս անունով, լեհացի, որակուած իբր «Իմաստուն եւ առաքինի», որ ներկայ եղած է Երուսաղէմի 1651ի ժողովին: Սա տարբեր անձ է Ոնոփրիոս Վրդ. Կարկուտէ, որ տակաւին եպիսկոպոս չէր ձեռնադրուած:

իր հայրը զինքը յանձնեց Ս. էջմիածնի դպրատունը: Երբ զարգացաւ «ըստ կախարդական բարուցն՝ խոնարհութիւն ցուցանէր, մինչ պատրել զամենեան, եւ հրամանաւ Փիլիպպոսի Կաթողիկոսին արարին զնա արեղայ եւ առաքեցին ի Սեւան կղզին, լինել Հայր Անապատին»:

Քիչ ժամանակ ետք կը վերադառնայ էջմիածին, «եւ կեդժաւորեալ զինքն՝ ցուցանէր որպէս թէ զմի ոք ի կատարելոցն», մինչեւ Յակոբ Զուղայեցիին կաթողիկոսանալը (1655): Յակոբ Կթղս. վարդապետական իշխանութիւն կու տայ եւ Նուիրակ կը զրկէ Տիգրանակերտ:

Ոնոփրիոս, կը գրէ Զաքարիա, քաղաքացիներուն համակրանքը կը շահի, որոնք զինքը իբր Առաջնորդ կը խնդրեն, պատուիրակութիւն մը զրկելով էջմիածին:

Յակոբ Կթղս. թէեւ բոլորովին անտեղեակ չէր թեկնածուին անզգամութեան, կը գրէ Զաքարիա, սակայն կը զիջանի Ամբեցիներուն:

Նորընտրել կը յաջողի ձեռք ձգել նաեւ Սուլթանական պէրաթը: Այնուհետեւ, կը գրէ Զաքարիա, Ոնոփրիոս Վրդ. հանեց իր դիմակը եւ Ամիդէն զրկեց թուղթ մը՝ հակառակ Յակոբ Կաթողիկոսին, Առաջնորդներուն եւ վանահայրերուն. կատարեալ Պարսաւազիր մը, որ դիւան դրուեցաւ, կը գրէ: Ամիդի քաղաքացիներն ալ կը զգուցնէ իր քսութեամբ եւ զագիր արարքներով, այնքան որ անոնք կը խորհին տեղոյն իշխանին մատնել զինքը. բայց նա կը կանխէ, գիշերախառն իր ջորին հեծած խոյս տալով, չունչը առնելով էջմիածին²:

Կը խուսափի Կաթողիկոսին ներկայանալէ, կը մնայ Երեւան: Էջմիածնի Միաբանները կը զեկուցանեն Վեհին, որ էջմիածին բերել տալով՝ կը բանտարկէ, ու ժողովի կը հրաւիրէ Առաջնորդները եւ իշխանները «արք փառաւորք Զուղայեցիք»: Ժողովին ներկայ կ'ըլլայ նաեւ Պետրոս Աղուանից Կաթողիկոսը:

Երեք օր յետոյ Ոնոփրիոս Վրդ. ատեան կը հանուի: Դատաստանի նիւթն է՝ Ամիդէն զրկուած Պարսաւազիրը: Վարդապետ մը զայն կը կարդայ ժողովին Հայրերուն: Զաքարիա կը գրէ թէ ընթերցումը տեւած է երեք օր:

Պետրոս Աղուանից Կաթողիկոս եւ Ուաչատուր Վրդ., Առաջնորդ Գողթան գաւառին, խօսք կ'առնեն ու կը բողոքեն պարսաւազրին մէջ եղած չարախօսութեան դէմ: Ամբաստանեալը կը պատասխանէ. «թէ

2. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1870, Բ., լր. էջ 66-68: Արժանի մատանշումի, Ամիդ-Տիգրանակերտ Ժէ. դարուն եղած է Արեւմտահայքի լաւագոյն թեմերէն մէկը իր կարգուսարքով եւ աստուածպաշտութեամբ: Սիմէոն Լեհացի, իր ուղեգրութեան մէջ կը վկայէ թէ Ժամասացութեան պաշտօնը եւ Ս. Պատարագը տեւականապէս կը մատուցուէր Ամիդ եւ Երուսաղէմ, ինչ որ ինք անձամբ տեսած է: Ամիդ կը կազմուէին տակաւին, կը գրէ՝ «ուսումնասէր եւ իմաստուն եպիսկոպոսք եւ վրդ.ք, երաժշտ վարպետք, ընտիր քահանայք, ալ եւ դպիրք եւ դպրատունք» (ԼԵՀԱՅՈՒ ՍԻՄԷՈՆ, Ուղեգրութիւն, հրտ. Ալեքեան Հ.Ն., Վիեննա, 1886, էջ 339):

այսպէս եւ թէ այնպէս, եկեալ եմ առ ոտս ձեր, մեղայ»։ Եկեղեցական պատրիժով կը փակուի ատեանը։ Կաթողիկոսը ձեռք կ'առնէ մկրատը, կը խուզէ անոր զանգուրը, «Ձեռս այս որ եղի ի գլուխ քո՝ սա պատժեացէ զքեզ՝ բերանս որ բացաւ ի վերայ քո՝ սա անիծեսցէ եւ նզովեսցէ զքեզ», եւ բանտել կու տայ մահաՀոտ եւ խաւարային բուրգի մը մէջ, սպասաւոր մը կարգելով «զի Հաց տացէ նմա», որպէսզի Հոն աղօթէ իր մեղքերուն համար³։

Քանի մը օրեր ետք, Ոստիկոս Վրդ. բանտին մէջ կը տկարանայ։ Կաթողիկոսը կը թոյլատրէ որ օդասուն յարկաբաժին մը փոխադրուի թոյլ կը տրուի որ քոյրն ալ Երեւանէն գալով ծառայէ իրեն։

Բայց ան էլ միաձնի մէջ ունէր բարեկամներ, այսինքն իր կողմնակիցները, որոնց ձեռնտուութեամբ, կը կազմակերպէ իր փախուստը, Երեւանի վրայով դէպի Նախիջեւան, Դավրէժ, Ղազուին, Սպահան, ուր կ'օթեւանէ խոճա Վարդանին մօտ։ Ան իր թաքուն ծրագիրները ունէր իր Վեհին դէմ⁴։

Այս դէպքերուն ժամանակագրութիւնը կը խորհինք թէ 1664 տարւոյն ընթացքին զետեղելու ենք, կամ քիչ առաջ։ Կապուած է Եղիազար Վրդ. Այնթապցիին իմֆնըմտի կաթողիկոսութեան հետ, որ 1664 Մարտ 24ին արքունական հրամանագիրը ձեռք ձգեց եւ միեւնոյն տարին, Սեպտեմբեր ամսուն կաթողիկոս օծուեցաւ Հալէպ, Սիսի Ուաչատուր Գ. Կաթողիկոսին։

Ոստիկոս Վրդ. որ Ամիդ կը նստէր, միջոց ունէր հետեւելու Եղիազարի այս գործունէութեան։ Եւ երբ սա ինքզինքը հռչակեց «Կաթողիկոս եւ Սպասաւոր Ս. Գլխադիրի», Ոստիկոս ալ յարմար ժամանակը ներկայացած համարեցաւ իր թաքուն ծրագիրները գործադրելու։ Զաքարիայի հետեւելով՝ Ամիդէն փախուստի թուականը պէտք է դնենք 1664 տարւոյն չորրորդը։

Զաքարիա շարունակելով իր պատումը, կը գրէ թէ Երեւանի վրայ Նաճաֆ խանը փոխանակելու եկած էր Աբաս Ուան, քրիստոնեաներուն բարեկամ։ Ոստիկոս այդ օրերուն կը չրջէր վանքերը, կը գրէ, դաւ նիւթելով Յակոբ Կթղս. ին դէմ, իրեն նման անուղիղ տարրերը որսալով իր կողմը։ Անոնք կը համաձայնին կանչել Եղիազարը, որ Երուսաղէմի Պատրիարք էր, «Մեք քեզ տամք զկաթողիկոսութիւնն էջմիածնի արքունական նոմսիւր», ստալօդ ամբաստանութիւններ յերիւրելով Յակոբ Զուղայեցիին դէմ։ Եւ Ոստիկոս ճամբայ կը հանեն՝ գրելով՝ «Ահա առաքեցաք առ քեզ զՈստիկոս Վրդ., զի զքեզ փառաւորապէս բերցէ ի Սուրբ Աթոռս։ Զայս գրեցին, եւ ընդ հաւատարմաց իւրեանց առաքեցին յառաջագոյն, եւ յետոյ գնաց Օստիկոս զկնի թղթոյն»⁵։

3. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., ամդ, էջ 85։

4. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., ամդ, էջ 70։

5. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., ամդ, էջ 71-72։

Զաքարիայի այս տուեալները կ'ենթադրեն ժողովական գումարում: Վաւերաթուղթ մը, որ լոյս հանեց Մեսրոպ Եպս. Նշանեան, ՍԻՈՆ պարբերաթերթին մէջ, այդ ժողովին կը հայի: Այս վաւերաթուղթը է նոյն ինքն Ոնոփրիոս Կարկուտի գրուածքը: Նա հոն կ'աւանդէ 1664ի Հոկտեմբերին Երեւան գումարուած ժողովակի մը, որուն վկան ինքն է: Այս վաւերաթուղթը խմբագրուած է իրմէ, գումարումի թուականէն շուրջ վեց ամիսներ յետոյ, Երուսաղէմ, 1665 Մարտ 4ին:

Այսպէս կը սկսի գրութիւնը. «Մեծահանդէս ժողով երջանկապառ վարդապետաց եւ արհիապատիւ եպիսկոպոսաց»: Ապա կը դնէ մասնակցողներուն անունները, այսինքն՝

«1. Մուղնեցի Յովհաննէս Վրդ.ն, 2. Միքայէլ Վրդ.ն, 3. Մեծ Առաքել Վրդ.ն, 4. Մխիթար Վրդ.ն, 5. Փոքր Առաքել Վրդ.ն, 6. Լեհեցի Ստեփանոս Վրդ.ն, 7. Երեմիա Վրդ.ն, 8. Պետրոս Վրդ.ն, 9. Աւետիս Եպս.ն, 10. Սարգիս Եպս.ն, 11. Դաւիթ Եպս.ն, 12. Յակոբ Եպս.ն, 13. Գեղարդեցի Ստեփանոս Վրդ.ն, 14. Մանուէլ Վրդ.ն, 15. Դաւիթ Վրդ.ն, 16. Ղափանցի Բ. Մովսէս Վրդ.ն, 17. Շամբեցի Յոհան Վրդ.ն, 18. Ներսէս Վրդ.ն, 19. Պօզտաղ Տէր Ներսէսն, 20. Սուսիկ Յովաննէս Վրդ.ն, 21. Շատիկա Առաջնորդն Մովսէս Վրդ.ն, 22. Մշեցի Դաւիթ Վրդ.ն, 23. Կողբցի Սարգիս Վրդ.ն, 24. Փիլիպպոս Վրդ.ն, 25. Ղափանցի Յովաննէս Վրդ.ն, 26. Բարսեղ Վրդ.ն: Սոքա ամենեքեան, հանդերձ աշակերտօք եւ վիճակելովք իւրեանց, քահանայիւք եւ առձեռն իւրեանց իշխեցեալ համայն ժողովրդեան հաւանութեամբն համահաւաքեալք ի միասին. ընդ որս եւ Ես նուստ ծառայ ծառայից Տեառն Աստուծոյ Ոնոփրիոս Վրդ.ն Երեւանցի, գտեալ եղէ ի միջի նոցին, եւ ամենեքեան սոքա վերոգրեալքս հարկեալ զնուաստութիւնն իմ, բանիւ եւ քիթով եղին երեսփոխան իւրեանց, եւ առաքեցին դեսպանութեան օրինօք հրաւիրակ եւ յորդորիչ Տեառն Եղիազարայ Սուրբ Երուսաղէմայ Աթոռակալի. ...», որպէսզի հաճի, կարեկցելով էջմիածնի Սուրբ Աթոռին խեղճութեան, «եւ բոլոր տանս Հայոց», ժամադրուիլ «ի Թէոդոսկոյիսն կամ ի Թօխաթ», եւ կամ ուր կը հաճի, ժողովի հրաւիրէ, եւ «նստցի դատաւոր ի միջի նոցա, եւ արասցէ դատ իրաւամբ եւ արդարութեամբ, ըստ կանոնաց Հարցն սրբոց եւ նախնեաց մերոց, ի մէջ մեր ամենեցուն եւ ի մէջ կաթողիկոսի նարդեան ժամուս Տեառն Յակոբայ, որ նստի յԱթոռ Սուրբ էջմիածնի», քանի շատ անկարգութիւններով լեցուց Տուգն Հայոց, որ հոս կը թուարկեմ»:

Յիշեալ թուղթին մէջ, օրինաւոր Կաթողիկոս Յակոբ Զուղայեցիին դէմ, անշուշտ Ոնոփրիոսէն թուարկուած ամբաստանութեան գլուխները հետեւեալներն են.

1. Լուսահոգի Մովսէս եւ Փիլիպպոս կաթողիկոսներու օրերէն հասած ամէն օրէնք եւ սահման, հոգեւոր եւ մարմնաւոր, քաղաքավարութեան բնակչաց Ս. Աթոռին՝ եղծաւ:

6. ՆՏԱՆԵԱՆ ԵՊՍ. Մ., Դիւան Ս. Յակոբայ, Սիոն, 1933, էջ 151-152:

2. Յայտնապէս «զաղանդ քաղկեդոնիկ երկաբնակացն ընկալեալ եւ զնոյն երկաբնակ դաւանութիւնն զրոյժ եւ կնքով իւրոյժ առաքեաց առ Պապն Հռոմայ»:

3. «Զի ոչ ըստ կանոնաց սրբոց եւ սահմանի ազգաց կամի վիճակաւ եւ հաւանութեամբ ամենայն Եկեղեցւոյն ընտրել զյաջորդ Սուրբ Աթոռոյն, այլ ինքնահաւան անձնահաճութեամբ զծերագոյնսն յետս ընկրկեալ, ... զիւրային մանկաբարոյսն յառաջեցուցանէ»: Այս կէտը անշուշտ ականարկ մըն է Իսահակ Վրդ. Մակուեցիին տրուած նախընտրութեան:

4. Ձքնաղ եւ պայծառ Սուրբ Աթոռը ՌՇ. (1500) թումանի պարտքի ենթարկեց:

5. Գանձասարի Կաթողիկոսին, «առանց կամաց մերոց» տուաւ շատ մը գիւղեր եւ քաղաքներ՝ որոնք էին Ս. Աթոռին վիճակ. անոնց մէջ է նաեւ Շամախոյ եւ Շրուանայ երկիրը, որոնք Հոգեւոր Տէրին (Փրիպպոսի) օրերէն սկսեալ Ս. Աթոռին բաժին էին:

6. Եկեղեցւոյ սպասները, - արծաթեղէն, ոսկեղէն, - նաեւ մեռոնի ամանը ի քուրայս հալեցնելով, Գրիստոսի անունը ջնջեց:

7. Փրիպպոս Կաթողիկոսին «զամենայն արդիւնս յիշատակարանացն հետամուրոր կորոյս, եւ զնորին Գարոզգրքի յիշատակարան երկու քուղթսն եհատ»:

8. «Վասն նախանձու եւ վասն կաշառակուրծ ազահութեան իւրոյ» մէկ տարուան մէջ երկու երեք եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ՝ միեւնոյն Աթոռին վրայ:

9. Անոնց վանքերուն արդիւնքն ալ կ'իւրացնէ:

10. «Անխտրաբար զկանանմբ եղեալ երիցունս»՝ եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ, վարդապետական գաւազան կու տայ:

11. Ուրիշ վեհափառ վարդապետներէն ստացուած վարդապետական գաւազանը՝ ետ կ'առնէ:

12. Ս. Մեռոնը, ըստ աւանդութեան, Աւագ Հինգշաբթի օրհնելիք, լուր կամ տէրունի որեւէ օր կ'օրհնէ:

13. Սրբալոյս Մեռոնին նուիրակները կապալատու ըրած, արար աշխարհ կը ձանձրացնէ: Այս ամբաստանութիւնը հաճելի էր Եղիազար Վրդ.ին:

14. Գռեհիկ աշխարհականներուն յանձնեց Ս. Աթոռին արդեանց վերակացութիւնը՝ անփոյթ՝ անոնց լափիլզումներուն: Մանաւանդ թէ, իր ձեռքով իր եղբորորդիներուն կը բաժնէ: Նախիդուռ գիւղը Աթոռին սեփականութիւն, կապալատու եղբորորդիին անցուց:

15. Եթէ բողոքելու ըլլանք, Շահին հրամանաւ տունը իմս է կ'ըսէ. «ուտեմ, ըմպեմ, առ որմն միզեմ. զի՞ կայ ձեք»: Եւ սակայն, ո'չ հոգեւոր Տէր Փրիպպոսին կամքով կաթողիկոս եղաւ սա, ո'չ հաւանութեամբ ամենայն եպիսկոպոսաց եւ ազգիս իշխանաց. «այլ ինքնա-

գլուխ» տիրացաւ, ու կը շարունակէ վարիլ բռնութեամբ: Հոգեւոր իշխանութեամբ չի բաւականանար, այլ կապանքի մատնելով եկեղեցականները «ի ձեռս եւ ի դատաստան այլազգեաց»:

16. Հրապարակաւ ստելով յանուն Երուսաղէմի, գաղտագողի, Ս. Հռիփսիմէի եւ Գայիանէի նշխարը բարձած Ֆռանկաց երկիրը տանիլ կ'ուզէր. դանձ հաւաքած, «գալ օծանել զոմն թագաւոր Հայոց ընդդէմ իշխանութեան Պարսից, ու մահմետականի մը (... բնագիրը հոս բաց է), այս անուն, հրամանաւ Խանին արքայս. ական իշխանութիւն տուաւ, վանից եւ եկեղեցեաց վրայ, հասի չհասի եւն...»: Խորհուրդը ձախողած, Թոխաթէն ետ դարձաւ:

17. Հուսկ, Յովհաննէս Վրդ. ոմն, որդի Շալպանի, որուն սերունդը նոյնօրով զրկուած էր եկեղեցական աստիճաններէ, եւ ինքն ալ Հաղբասի վանքէն դուրս պիտի չելլէր, ըստ Փիլիպպոս Կթղս.ին հրամանի, կարգեց Տաթեւի վրայ, վար առնելով Առաջնորդը, Մխիթար Վրդ.ը⁷:

Ոնոփրիոս իր այս ամբաստանագիրը այսպէս կը վերջացնէ. «Եւ այլ անկարգութիւններ որ հեթանոս բարքերուն ալ անվայել, որմէ կը լռեմ: Ի հարկին պատրաստ մեծահանդէս ատենանի առջեւ ըսել...»: Ոնոփրիոսի եւ իր համախոհներուն ծրագիրն էր՝ հանել մեծահանդէս ատենանին առջեւ Յակոբ Կաթողիկոսը:

Մնացեալ ամբաստանութիւններէն, ինչ կը հայի դրամական վատ մատակարարութեան, ղեկարարին է դատաստան ընել: Գիտենք որ Յակոբ Կթղս.՝ ոգեւին յարած եկեղեցի ու վանք նորոգելու կամ կանգնելու, միշտ պարտքերու բեռէն ընկճուած էր: Յրանսացի միսիոնար, Յրանսոսա Փալլու Եպս.ին վկայութիւնը թէ Կաթողիկոսը թէեւ մեծ գումարներու հասոյթ ունի, բայց իր անձին համար չէ որ կը գործածէ, - տեղեկութիւն, որուն աղբիւրը եղած էր անշուշտ անոր խօսակիցը Ստեփանոս Եպս. Լեհացին, - բաւական պերճախօս է:

Ինչ կը հայի թէ երիտասարդ թեկնածուներ եպիսկոպոսութեան կը բարձրացնէ ու պաշտօններու, - անշուշտ ակնարկը Իսահակ Եպս. Մակուեցիին է, - ոչինչ եպերելի՝ երբ թեկնածուն արժանաւոր է: Եւ մենք այլուր ցոյց տուած ենք այս երիտասարդ Եպս.ին առաքելութիւնները եւ վայելած համբաւը ժողովուրդին մէջ, մինչեւ Արղար վերադիր անունը ժառանգած էր:

Ջաքարիա բացայայտօրէն գրած չէ այս ժողովի մասին, բայց ինչ որ ունի իր Պատմութեան մէջ՝ գլ. ԼԹ. էջ 71-72, ատոր ակնարկ մըն է:

7. ԱՅդ, էջ 152-153: Ոնոփրիոսի այս գրութեան ներքեւ դիւանապետ անլցուցած է լուսանցքին վրայ, «Կարկուտ Ոնոփրիոսի խաբեբայ ձեռագիրն է, որ կրկին մօճրով իւրով կնքեալ կայ ի պահեստի», Մ.Հ:

Ոնոփրիոս ներկայացուց իր այս ամբաստանագիրը Եղիազար Վրդ․ին, Երուսաղէմ, 4 Մարտ 1655ին, «Կաթողիկոս եւ Պատրիարք, օծեալ ի վերայ նոյն Սուրբ Աթոռոյն ամսօք կանխօք...»:

Դիտելի է որ յիշեալ ամբաստանագիրը, խմբագրուած Երեւանի ժողովակէն ամիսներ յետոյ, անոր Հայրերուն ու ժողովին արտայայտութիւնը չէ: Ժողովականներուն գիրը առաքուած է «ընդ հաւատարմաց իւրեանց... յառաջագոյն», եւ Ոնոփրիոս մեկնած է «զկնի թըղթոյն»: Այդ գիրը պէտք է կրէր, եթէ հայ դիւաններուն մէջ մնալու բախտաւորութիւնը ունեցեր է, 1664 Հոկտեմբերի թուականը, ժողովականներուն ստորագրութիւնը, կնիքը եւն...:

Հետեւեալ, Ոնոփրիոսին ամբաստանագիր եւ առաջարկը առ Եղիազար Վրդ․ Այնթապցի, զուրկ է պաշտօնական հանգամանքէ, անձնական թուղթ մըն է: Ինքն է միայն անոր հեղինակը: Այսօր մենք կ'անգիտանանք հարազատ եզրակացութիւնը՝ որուն յանգած են այդ ժողովին 27 անդամները: Ոնոփրիոսին ու անոր համախոհներուն դիտումը Յակոբ գահընկէց ընելու, ի՞նչ համեմատութեամբ քուէներ շահած էր՝ կ'անգիտանանք: Ոչ մէկ ապացոյց ունինք հաստատելու թէ ժողովին 27 անդամները, կամ գէթ անոր մեծամասնութիւնը հաւանած ըլլան օրինաւոր հայրապետը դատի հանելու, հակաթոռ կաթողիկոսի տեսանին...:

Եթէ անոնք հաւան եղած ըլլային այդ գաղափարին, նկատած դա՛րուն բարքերը, դժուարին չէր վար առնել կաթողիկոս մը, ուրիշ մը նստեցնելու անոր տեղը: Մեզի կը թուի թէ Ոնոփրիոսին կողմէ 1665 Մարտ 4 թուակիր թուղթին գոյութիւնը՝ փաստ մըն է ինքնին թէ Երեւանի ժողովը անոր հետապնդած դաւին համաձայն չէ եղած:

Ոնոփրիոսին եզրակացութիւնն ալ, ուր յանգած է իր ամբաստանագիրին վերջաւորութեան, չի՞ հաստատեր արդեօք մեր տեսութիւնը: Ահա թէ, ո՛ւր կը յանգի իր թուղթը. «Վասն իմոց կամաց եւ կարեաց ախորժութեան, ամենայն յօժարութեամբ իմով հաւանեալ ետու զանձն իմ ծառայութիւն կամաց Տեառն Եղիազարու Կաթողիկոսին եւ կընքեցի, զի միմչ ի մահ եւ ի վնար կեցաց իմոց Աստուծով զանձն իմ եղից ի վերայ անձին սորա, եթէ ի մահ եւ եթէ ի կապանս եւ ի տանջանս...»:

Գրուածքը կը կնքէ այսպէս. «Եւ եթէ ստերիւրեալ խեղիցեմ ի սիրոյ նորին (Եղիազարին) ծառայութենէ, ընդ ուխտադրութ ուխտազանցն կրիցեմ զլատապարտութիւնս ի Բրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ»⁸:

Բոլորովին անձնական, տէր կը փոխէ՝ ինքը միայն, անշուշտ յաջողած չըլլալով Երեւանի ժողովակին անդամները վաստիկ իր տեսակէտին: Ոչ մէկ խօսք Եղիազարը Ս. Էջմիածին նստեցնելու, բացի կարկատուն «ամենայն Հայոց» յաւելումէն, որ կցած է Եղիազարի

տիտղոսին, մինչդեռ նա, իր պաշտօնական կնիքին վրայ ղրոշմած էր միայն Կաթողիկոս Սպասաւոր Սուրբ Գլխադիրի Որդւոյն Զեքեքեայ, իր օծման 1664 թուականէն սկսեալ: Ոչ մէկ ձգտում ունեցած է Եղիազար էջմիածնի Աթոռը զրաւելու, փոխան Յակոբ Կթղս.ին:

Ոնոփրիոս Վրդ.ին հետացումը Ամիդի Աթոռէն

Հ. Ն. Ակինեան կը գրէ թէ Ոնոփրիոս Ամիդի իբր Առաջնորդ նշանակուած է 1660-1662 տարիներուն:

Գիտենք թէ 1668 թուին տակաւին այդ Աթոռի վրայ էր, որովհետեւ իր այս հանգամանքով, Կ. Պոլիս, նոյն թուականին Ոսկան Վրդ. Երեւանցիի տպագրած Շարակնոցէն 250 օրինակ վերցուց, Ամիդի թեմին համար:

1669 թուին ալ դեռ Թուրքիա կը գտնուէ: 1669 Յունուար 25ին, խոճա Խոսրով կը գրէ Մարտիրոս Վրդ. Կաֆացիին. «Խմբիզէն եւ Օնոփրիոս Վրդ.ն Խ. (40) օր եղեւ, գնացին յէնկի-Շէհրն...». գուցէ էսկի-Շէհր կարգաւու է⁹:

Հուսկ այն պաշտօնական պատասխանին որ Յակոբ Կթղս. 1671 Ապրիլ 30 թուակիրով, Կ. Պոլիս, Ֆրանսայի դեսպան Charles François Olier de Nointel Մարքիզին յանձնեց, կարգ մը հայ եկեղեցականներու շարքին մէջ ստորագրած կը գտնենք նաեւ «Ես Ոնոփրիոս Արքայս. Մ. քաղաքին յԱմդայ»: Ուրեմն դեռ Թուրքիա կը գտնուէր Ամիդի Արքայս.ը՝ 1671 Ապրիլին¹⁰:

Կը թուի թէ վերոյիշեալ թուականէն յետոյ տեղի ունեցած է Ոնոփրիոսի հեռացումը Ամիդի վիճակէն: Զաքարիա Սարկաւազ կը գրէ թէ երբ Եղիազար ինքնընտրի կաթողիկոսը հաշտուեցաւ Յակոբ Կթղս.ին հետ, Կարկուտ, որ Եղիազարին համախոհներէն էր, զինաթափ մնաց. մանաւանդ թէ, գտնուած Եղիազարին հետ՝ «արար կազ ընդ համախոհին իւրոյ Եղիազարու»: Հայրապետը հաւատաց, կը գրէ, «սուտ եւ նամիր բանից նորա»։ Թուղթ մը տալով ղրկած է էջմիածին, «լինել անդ Աթոռակալ, եւ եկեալ նստաւ փքացեալ»¹¹:

Եղիազար Այնթապցիին կենսագրութենէն ծանօթ է թէ որոշ հաշտութիւն մը տեղի ունեցած էր ասոր եւ Յակոբ Զուլայեցիին կողմնակիցներուն միջեւ, եւ այս վերջինն ալ 1673 տարւոյն առաջին կէսին մեկնեցաւ Կ. Պոլիսէն դէպի իր Աթոռը:

9. Ա.ԿիւնԵԱՆ Հ. Ն., Հանդէս Ամսօրեայ, 1956, էջ 421: - ԱՄԱՏՈՒՆԻ ԵՊՍ. Կ., Ոսկան Վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը, Վենետիկ, 1975, էջ 223:

10. ԱՄԱՏՈՒՆԻ ԵՊՍ. Կ., Դաւանական անտիպ էջեր ԺԷ. դարէն, «Բաղմավէպ», 1975, էջ 99-130: - ՊՈՂԱՐԵԱՆ ԵՊՍ. ՆՈՐԱՅՐ, Մայր Յուցակ Զեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. Ա., Թ. 186, նամականի:

11. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., անդ, էջ 85:

Ուստի, 1671 Ապրիլ 30 եւ 1672ին միջեւ պէտք է զետեղենք Ոնոփրիոսին հեռացումը Ամիդի Աթոռէն եւ կաթողիկոսին հրահանգով իջմիածին վերադարձը:

Ոնոփրիոսի յետին արարքները Յակոբ Կաթողիկոսի դէմ

Զաքարիա շարունակելով իր պատումը՝ կը գրէ, «Արդ անհնարին է հրոյ թողուլ զայրեցողութիւն...»: ուստի Ոնոփրիոս ալ, իջմիածին նստած, 300 թումանի պարտամուրհակ մը կը խարդախէ Յովհաննաւանքին հանգուցեալ վանահօր Զաքարիա Վրդ. Վաղարշապատեցիի անունին, եւ անոր յաջորդէն, Յովհաննէս Վրդ. Կարբեցիէն կը պահանջէ ատոր հատուցումը: Սա ընելիքը չի գիտնար:

Մինչ այդ, Սպահանէն կը ժամանէ Պր. Աղամալ Զուլալեցի վաճառականը, որ բարեկամ էր հանգուցեալ Զաքարիա Վրդ.ին: Նա հետը բերած էր նաեւ իր արհեստակիրներուն հաշուին գանձելիք մուրհակներ: Անոնց մէջ էր նաեւ 500 թումաննոց մուրհակը, Ոնոփրիոսի Պօղոս անունով եղբորմէ գանձելի: Աղամալ նախ գանձեց անկէ այս գումարը, ծեծի սպառնալիքով, ձեռք ձգեց նաեւ Ոնոփրիոսին խարդախած 300 թումաննոց մուրհակը ու գայն պատուեց, յետ լռեցնելու զինքը՝ տալով 300 թուման¹²:

1673 թուին առաջին կէսին Յակոբ Կթղս. վերադարձած էր «յաշխարհէն Յունաց», այս է՝ Արեւմտահայքէն: Նոյն օրերուն Երեւանի բարեացակամ Աբաս ինանին տեղ նստած էր Լազկի ցեղէն՝ Սաֆի ինան, որու մասին Զաքարիա կը գրէ թէ սկզբնական շրջանին ներկայացեր է ամէնուն, «բայց յետոյ եղեւ չար»:

Յակոբ իր վերադարձին, Ոնոփրիոս Վրդ.ին կը յանձնէ Գեղամայ գաւառին Նուիրակութիւնը¹³:

Յակոբ Կթղս. եւ Երեւանի Սաֆի Լազկի ինանը

Յակոբ Կթղս. հարկադրանքի տակ շուրջ եօթը տարի պանդխտած էր Արեւմտահայքի մէջ, եւ պարսից իշխանութենէն Ռադամ չէր առած: Եղիազար Վրդ. Այնթապցի, Արեւմտահայք անցնելէ առաջ, 1665 թուին, փորձեց Սպահան երթալ եւ ապահովցնել այդ հրամանագիրը, եւ իրենիցներէն խափանուած մնաց¹⁴:

12. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., ամդ, էջ 85-86:

13. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., ամդ, էջ 87:

14. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., ամդ, էջ 72-73:

1673 թուին, երբ Յակոբ Կթղս. իր Աթոռը վերադարձեր էր, Երեւանի վրայ չկար այլեւս իրեն բարեկամ Ամիրզունայ որդին՝ Աբաս Նանը, այլ Լազկի ցեղէն՝ Սաֆի Նան:

Զաքարիա կը պատմէ այս Նանի մասին թէ օր մը շրջապատէր ատեն «ետես զծովն (լճակը) եւ զայգէին» որ Կաթողիկոսը տնկել տուած էր. կը հաւնի ու Մատթէոս Վրդ. էն կը խնդրէ: Վարդապետը կը պատասխանէ թէ չի՛ կրնար տալ, քանի անոր տէրը Կաթողիկոսն էր: Յակոբ Կթղս., Օսմանեան երկրէն դարձին, պատշաճութեան այցելութիւն մը կու տայ Նանին: Սա երբ կը փոխադարձէ, կ'առաջարկէ Կաթողիկոսին որ իրեն տրուի լիճը այգիով, զնելու պայմանաւ: Կաթողիկոսը կը մերժէ՝ ըսելով. «... Կեանք մեր եւ կենդանութիւն նա է, ի տեղի սերմանելոյ եւ հանգստեան միաբանից մերոց», վաճառել ալ չէ կարելի, որովհետեւ էջմիածնի վաղմ է: Նանը վիրաւորուած կը մնայ¹⁵: Երբ Կաթողիկոսը կը դիմէ իրեն զեկուցանելու թէ «առ Շահն» երթալ կ'ուզէ «եւ առնուլ հրաման ի նմանէ վասն իմ»: Հարկաւոր չէ, կ'ըսէ, մենք կը հոգանք այս տեղէն: Երբ Կաթողիկոսը վրայ կը բերէ թէ պարտքերու բեռան տակ գտնուելով՝ կ'ուզէ հանգանակել Նոր Զուղայի հայ վաճառականներէն, խանը կը պատասխանէ թէ այս տեղի ազգայիններէն կը հանգանակենք: Կաթողիկոսը հարց կու տայ թէ ապա ի՞նչով անոնց պիտի հատուցանենք, մանաւանդ որ ուրիշ այլեւայլ գործեր ալ ունիմ «ի դրան արքային»: Քանի մը օր վերջը Կաթողիկոսը ճամբայ ելաւ դէպի Աստապատ:

Յակոբ Կթղս. ին համար Շահին կողմէ իր իշխանութեան ճանաչումը կենսական էր, ոչ միայն ի տես Երեւանի այս նոր Նանին կողմէ իրեն հանդէպ գտած վատ վերաբերմունքին, այլ նաեւ ան պատճառով որ Ոսոփրիոս Վրդ. ի մասին շշուկներ կը շրջէին թէ արդէն իր անունին վրայ արքունի Ռադամը ապահոված էր, գուցէ ընչաքաղց Նանին միջամտութեամբ:

Ուստի Նանը երբ լուրը կ'առնէ թէ Յակոբ Կթղս. մեկնած է Սպահան, ետեւէն խնդրակներ կը դրկէ, ետ դարձնել կու տայ եւ հսկողութեան տակ կ'առնէ, հաւանօրէն Ս. Անանիայի Երեւանեայ Առապատը, Ապաղ անուն տաճիկի մը յանձնելով: Կը կանչէ Երեւանի մեծատունները, կը զանձէ անոնցմէ 1300 թուման իբրեւ էջմիածնի պարտք¹⁶: Նանին պահանջած եւ իւրացուցած գումարը ճիշտ այնքան էր՝ որքան Ոսոփրիոս կը փանար գոյացնել ի նպաստ իրեն, շինծու պարտամուրհակներով:

Երբ Երեւանի հայ մեծատունները Կաթողիկոսին կը դիմեն, կը զգան թէ ան ի վիճակի չէ հատուցանել. կը մտածեն նախ ապահովել

15. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., ամդ, էջ 76-78:

16. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., ամդ, էջ 77-78:

անոր ձերբազատումը, որպէսզի խնային դէմ դատ բանալով առնելիքը կը գանձեն:

Յակոբ Կթղս. կրնար ամէն օր իր պահապանին ընկերակցութեամբ ելլել շրջագայելու համար: Յակոբ Կթղս. օր մը պահապանին կ'առաջարկէ ընդառաջել Թուրքիայէն Այրարատ հասնող կարաւանին, բայց նա կը հրաժարի, թողլով որ Կաթողիկոսը առանձին ելլէ: Նա արդէն ութօրեք առաջ իր իրեղէնները Արտաւիլ ղրկած էր, մնացեալն ալ երկու կապոցով Եղիավարդ, ժամադրաւայրը կը ղրկէ, ինքն ալ միջօրէին ջորին հեծած, իր Վարդան սուրհանդակի հետ ճամբայ կ'ելլէ «անունն Յիսուսի Բրիստոսի բարեխօս արարեալ»: Համբարձման տօն էր¹⁷:

Եղիվարդ, զոյգ մը հրացանակիր կտրիճներ հետը առած, Նիգ գաւառը, Տաշիր կ'անցնի, Լոռի եւ Դսեղ գիւղը, ուսկից Աղուանից երկիրը եւ Պարսից սահմանը, Արտաւիլ եւ Սպահան:

Տաճիկ պահապանը կ'իմացնէ եղելութիւնը խնային, որ Կոտէից գաւառին քառասուն աղբիւրները զացած էր: Կ'աճապարէ իր պահակախումբով Երեւան դառնալ եւ խնդրակներ կը ցրուէ Ախլցխայէն մինչեւ Դաւրէժ: Ապարդիւն կը մնայ իր փնտրողները: Ժողովի կը հրաւիրէ իր գաւառապետները, գիւղատէրերը եւ ամբաստանագիր մը կը խմբագրէ ընդդէմ Կաթողիկոսին, Շահին ուղղուած, յետ յանձնարարելու պատգամաւորին՝ զգուշանալ թուղթը էհտիմալ-Տօլուաթին ձեռքը անցընելէ:

Հոս Զաքարիա Սարկաւագ կը գրէ թէ երբ Յակոբ Կթղս. հեռացած էր, Ոնոփրիոս Վրդ. «Եթող զնուիրականութիւնն (Գեղամայ) եւ եկն (Երեւան). եղեւ բարեկամ խնային. եւ խորհէին զչարիս վասն կաթողիկոսութեանն: Ամենայն օր նոր համբաւ հանէին թէ վասն Օնոփրիոսին կաթողիկոսութեան Ռադամ է գալիս»¹⁸:

Յակոբ Կթղս. Սպահանի մէջ (1673-1675)

Յակոբ Կթղս. Սպահան հասնելուն, կը փութայ էհտիմալ-Տօլուաթին մօտ, որու կը պատմէ Երեւանի խնային կրած նեղութիւնները, ինչպէս նաեւ Օսմանեան երկիրը իր ձեռք ձգած յաջողութիւնները: Վէճերը կը թելադրէ իրեն շահին ներկայացնելիք աղերսագիր մը պատրաստել:

Զուղայեցիին իր աղերսագրին մէջ կը շեշտէ թէ ինչպէս բոլոր Հայերը, ուր ալ գտնուին, կը հնազանդին Ս. Էջմիածնի Աթոռին՝ որ Շահին երկրին մէջ է. եւ թէ ինչպէս Օսմանեան երկրին խոնդկարը

17. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., ամդ., էջ 78-83:

18. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., ամդ., էջ 87:

(Սուլթանը) նոր խաթիվ-Շէրիֆով հաստատած է իր իրաւունքները, եւ այնպէս վերադարձած է իր Աթոռը: Եւ դեռ կը շարունակէ պարզել թէ մինչ ճամբայ ելած ուղղուած է Շահին, մատուցանելու իր յարգանքը, վեց օրուան ուղեւորութենէն յետոյ՝ խանը զինքը ետ դարձուցած եւ արգելափակած է եւ ժողովուրդն ալ տուգանած: Ի տես անոր ազահուրեան, մեր երկրին բնակիչները Օսմանցիներուն կողմը փափաքած են անցնիլ:

Կաթողիկոսը իր այս աղերսագրին 50 թուամ ալ կը կցէ, Ռադամին համար, ինչպէս նաեւ Սուլթանին Խաթի-Շէրիֆը:

Երբ էհտիմալ-Տօլուաթ կը ներկայանայ Շահին, խնդրագիրը ձեռքին, Շահը հետեւեալ պատճառաբանութիւնը կ'ընէ. Երբ օտար երկրին Խոնդակարը այսպէս կը վարուի մեր երկրին մէջ նստող հոգեւորականին հետ, ինչո՞ւ Սաֆի խան այդքան չարիք կը նիւթէ: Շահը կը հրամայէ պաշտօնակի ընել Երեւանի Սաֆի խանը, շղթայել ու բանտարկել, իսկ ստացուածքները յարքունիս դրաւել: Հոս՝ Զաքարիա կը գրէ. Շահ Սուլէյմանն (1666-1694) է որ կալանաւորել տուաւ Սաֆի խանը, «եւ պատուեաց զՅակոբ կաթողիկոսն»¹⁹:

Ոնդիրիս Վրդ. շուարած կը մնայ երբ իր պաշտպանը, Սաֆի խան, կը կործանի: Կաթողիկոսին հետ հաշտուելու համար, ճամբայ կ'ելլէ դէպի Պարսկաստան, բայց դիւանապետէն կը կալանաւորուի, որ պարանոցը կունդը անցուցած՝ կ'արգելափակէ Զանկեան քաղաքը: Երբ եղելութիւնը կը հաղորդեն Կաթողիկոսին, կը հրամայէ վարդապետը ազատ արձակել կապանքէն եւ իր մօտ բերել, «եւ արար սէր ընդ նմա», կը գրէ Զաքարիա:

Յակոբ Կաթողիկոս Ղազուին եկած էր, կը գրէ նոյն պատմիչը, որովհետեւ Շահը հոն էր եւ տակաւին ստացած չէր իր Ռադամը: Երբ Շահին կ'ըսուի պատճառը՝ կը հրամայէ տալ: Այսպէս կ'անցընեն Յակոբ Կաթողիկոսին վրան «զարքունական խիւայն ըստ սովորութեան, գեղեցիկ պատմուճան ոսկենկար եւ գօտի պատուական եւ սամուր վերարկու, եւ զլիսոյ քծափ որ է մանտիլ (թաշկինակ), եւ երիվար գօրեղ»: Ի պատիւ Կաթողիկոսին՝ Երեւանի վրայ խան կը կարգուի Դավթէթի Ռոստամ խանի որդին՝ Սաֆի իշխանը, «եւ ի նա յանձնեաց զԿաթողիկոսն»: Զամբռ ալ Զաքարիային հետ կը համաձայնի, թէ Սուլէյման Շահը վերահաստատած է Զուղայեցիին իշխանութիւնը²⁰:

P. Piscopo Եպս. Արեւելահայք եւ Պարսկաստան ղրկուած էր ՀՍ. ժողովէն՝ իբր այցելու լատին միսիոնարներուն վրայ: Սա 1674 Յունուար 22ին կը տեղեկագրէ իր մեծաւորներուն՝ Ժամանումը, գտած լաւ ընդունելութիւնը, եւ թէ անձամբ Ս. էջմիածին գացեր է՝ Յակոբ Կա-

19. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., ամդ, էջ 78-84:

20. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., ամդ, էջ 87:

Թողրիկոսին հանդիպելու եւ յանձնելու ՀՍ.ի ժողովին թողթը, ինչպէս նաեւ օրինակ մը վերատեսնուած հայ Խորհրդատետրէն: Նոյն անձին տուած տեղեկութիւններուն համաձայն, Կաթողիկոսը Երեւանի Պանին հետապնդումներէն նեղուած, պարտքերուն պատճառով, ութ ամիսէ ի վեր Սպահան Շահին դիմած է, իր տեղը թողլով Իսահակ Արքայս.ը, որ սակայն տեղապահի պաշտօնը՝ չի կրնար ազատօրէն վարել, որովհետեւ իմանը նոյն պաշտօնը յանձնած է Ունափիոս Եպս.ին (կարգա՝ Ունափիոս Եպս.ին), որ թշնամի է Կաթողիկոսին:

Նամակագիրը շարունակելով կը գրէ թէ հաղորդած է Կաթողիկոսին իր ժամանումը եւ թէ կը սպասէ անոր վերադարձին ու պատասխանին: Ապա կը յարէ թէ արժանահաւատ անձերէ իմացած է որ կաթողիկոսը Շահին հետ կը խօսակցի կաթողիկոսութենէն հրաժարելու եւ իշխանութիւնը Իսահակ Արքայս.ին վրայ դարձնելու մասին, եւ թէ գիտակից բաղձալի միաբանութեան դժուարութիւններուն՝ կ'ուզէ Հռոմ երթալ: Նամակագիրը կը խոստանայ լաւագոյնս տեղեկանալ այս մասին, եւ նոյն ուղղութեամբ ալ զինքը քայլերել²¹:

ՀՍ. ժողովին 1673 Յուլիս 11ի նիստի զեկոյցներէն կ'իմանանք նաեւ որ Հայր Սեբաստիանոս Կնար, գերման Դոմենիկեան վարդապետը եղած է Թեալադրողը յիշեալ ժողովին Նախազահին, որպէսզի Հայաստան մեկնող P. Piscopo Եպս.ին ձեռքով առաքուի Էջմիածին, Հայոց Կաթողիկոսին, վերատեսնուած հայ Խորհրդատետրէն օրինակ մը²²:

Կաթողիկոսին վերադարձը իր Աթոռը Ունափիոս Վրդ.ին Դատը եւ մահը (1675)

Զաքարիա այսպէս կը նկարագրէ Կաթողիկոսին վերադարձը. «Մեր ելեալը ի Ղազուհինոյ Կարկուտիւն (եւ) ընդ դեսպանացն Ֆռանգաց եւ եկաք ի Թաւրէզ: Եւ Կաթողիկոսին գնաց ընդ Պանին ի յԱրտաւիլ, եւ անտի ի Թաւրէզ ընդ Պանին: Եւ յետ աւուրց ելեալ Պանն գնալ յԵրեւան, եւ Կարկուտն եւս գնաց»: Երկու օրեր անց, նաեւ Յակոբ Կաթողիկոսը կ'ուղղուի դէպի Երեւան:

21. AP, SOCG, vol. 450, f. 154-155.

22. Խորհրդատետրին տպագրութիւնը եղած է Հռոմ, ՀՍ.ի ժողովի տպարանը, 1676ին: Երկու տարի առաջ, 1674ին, Հայոց Կաթողիկոսին ներկայացուածը անշուշտ մեղադիր վերատեսնուած օրինակն էր, տպագրութենէն առաջ Կաթողիկոսին տեսակէտը լսելու համար: 4 Մայիս 1676ի ՀՍ.ի նիստին (Acta, vol. 43, n.2, f. 115) Տէր Բարսեղ Բարսեղեան կը խնդրէ արդէն վերատեսնուած Խորհրդատետրի ձեռագիրը տպել տալ, սակայն կարգ. De Maximis կ'առաջարկէ անգամ մըն եւս վերաքննել տպելէն առաջ (Cong. Gen., 1676, f. 92).

Ոնոփրիոս Վրդ. Յայտնութեան ճրագալոյցին, 5 Յունուարին, կը մտնէ Երեւան, իսկ Կաթողիկոսը՝ յաջորդ օրը: Զաքարիա շարունակելով կը գրէ. «Եւ կարկուտն զգեստաւորեցաւ առնել ջրօրհնէք առաջի խանին: Եւ հանին զգեստն, – Ոնոփրիոս Վրդ. ի ուսէն, – եւ զգեցուցին Կաթողիկոսին: Եւ արար մեծահանդէս ջրօրհնէք առաջի խանին: Եւ յերկրորդ աւուրն, (կաթողիկոսն) հրաման էառ ի խանէն, զի գնասցէ ի Ս. Էջմիածին, որպէս եւ կամի առնել ընդ Կարկտին արասցէ»:

Այնուհետեւ, կը գրէ Զաքարիա, Ոնոփրիոսին կը հասկցնեն թէ իր ժամը հասած է: Էջմիածին մտած, Կաթողիկոսը մկրատը առած, «ի մէջ եկեղեցւոյ» կը խուզէ Ոնոփրիոս Վրդ. ին գլուխը եւ մօրուքը, սա կը խնդրէ խնայել գէթ մօրուքին: Կաթողիկոսը՝ Ոնոփրիոսին կը յիշեցնէ իր իսկ ըսած խօսքերը թէ Կաթողիկոսին գլուխը կը կտրեմ ես, Իջման տեղը կը հաստատեմ ու վրան կը պատարագեմ, «Արդ, մե՞ծ իցէ մօրուս քո քան զգլուխ իմ», ու նախկին զնտանին մէջ կը բանտեն:

Այս դէպքերը պատմած ատեն՝ Զաքարիա Սարկաւազ տարին չի նշանակեր: Բարեբախտաբար Զաքարիա Ազուլեցի, իր Օրագրութեան մէջ կը գրէ. «Թվին ՌՃԻԵ (1676), Յունուար Ե., որ Յակոբ Կթղս. ն մտաւ Երեւան. հրաշալի ջրօրհնէք առաւ Յունուարի Ը.» Յետոյ շարունակելով՝ «Յակոբ Կթղս. Օնոփրիոս Վրդ. ն Էջմիածնում բռնեց, բարձակը (մազը) վեր արեց բուխուեց, մին քանի օր պահեց, ողորկեց Սէվանու Անապատն: Մի քանի օր մնաց: Օնոփրիոսն մեռաւ»²³:

Ազուլեցիին այս տուեալներուն լոյսով՝ պէտք է եզրակացնենք որ Յակոբ Կթղս., Սպահան, Ղազուին, Դավրէժ իր վերջին այս ճամբորդութեան առթիւ, 1674-1675 երկու տարիներն ալ Էջմիածինէն դուրս անցուցած է, 1676ի Յունուար ամսոյն սկիզբը՝ Երեւան մտնելով: Զամբռ ալ կը գրէ թէ երբ 1675 թուին՝ Աղուանից Պետրոս Կթղս. կը վախճանէր, Յակոբ Կթղս. տակաւին Ղազուին կը գտնուէր (ամդ, 79-81):

Զաքարիա Սարկաւազ յետ պատմելու Ոնոփրիոս Վրդ. ին տրուած եկեղեցական պատիժը՝ կը գրէ թէ անոր իրեղէններն ալ քննութեան ենթարկած են, եւ անոնց մէջ հանդիպած են կարգ մը կանացի չորերու, զարդեղէններու եւն...: Հուսկ կը հարցնեն նաեւ կալուածներու մուրհակներու մասին, ինչպէս նաեւ կաթողիկոսութեան Ռադալի: Կը մերժէ ունենալ այդպիսի իրեր: Ոտքերը կոճեղ կապած, բրածեծ ընելու սպառնալիքով, քեռորդիին ձեռքով բերել կու տան Երեւանէն: Թուղթերուն մէջ, կը գրէ Զաքարիա Սարկաւազ, գտած են «գիրս արքունի, մին՝ վասն կաթողիկոսութեան, երկրորդ՝ վասն հնազանդ լինելոյ նմա ամենայն եկեղեցականաց, երրորդ՝ վասն մեկիբութեան ազգաց իւրոց», այսինքն իր ազգականները բարձրացնել մեկիբութեան:

23. ԶԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՑԻ, Օրագրութիւն, Երեւան, 1938, էջ 129-145:

Պատիժը՝ արգելափակում Սեւան կղզին, որպէսզի ապաշխարէ՝ մինչեւ այդ ատեն գործած անկարգութիւններուն վրայ: Սրտի տըրտմութենէն սկսաւ օրեր յետոյ, հեծեծամօf կը մահանայ՝ Զաքարիայի համաձայն:

1676 տարւոյն Յայտնութեան տօնէն յետոյ պատահած է դէպքը, ուստի Ոնոփրիոս Կարկուտին մահը 1676 տարւոյն առաջին ամիսները տեղի ունեցած է:

Ալիշան ալ, Ոնոփրիոս Վրդ.ի մասին գրելով կ'ըսէ. «Անարժան կարգին, որ բազում վտանգ հասոյց Աթոռոյն էջմիածնի, եւ յետ աստանդական կենաց եւ դաւաճանութեանց, ըմբռնեալ եւ աքսորեալ դարձեալ ի Սեւան կղզի, աստ մեռաւ անարգաբար»²⁴:

Սահակ Վրդ. Մակուեցիին վկայութիւնը կոչած էինք, թէ Յակոբ Կթղս. «Բազում հակառակութիւն կրեաց յապստամբաց Ս. էջմիածնի»:

Յակոբ Կթղս. Ոնոփրիոս Կարկուտին մահէն յետոյ ալ նեղութիւններ կը կրէ, անոր պաշտպաններուն կողմէ: Այսպէս երբ ինքը Նախիջեւանի Գողթան գաւառը կը գտնուէր, Յընայ վրացի պարոնը, Փարսաղան բէկ, զինքը կ'ամբաստանէ իբր նախանձէ շարժած եւ պատճառ Ոնոփրիոսի մահուան²⁵:

Եզրակացութիւն

Ուրիշ հայ վարդապետ մըն ալ ձայնակից եղած է Ոնոփրիոս Կարկուտին: Դա Սահակ Վրդ. Ղլմպիկ է: Թէեւ պատեհապաշտ անձ, բայց իր մեղադրական տողերը Յակոբի մասին, պատմութեան ծալքերը լուսաբանելու կը ծառայեն:

Սա, 1666 թուին, եղիազար Այնթապցիին ուղղուած գիրով մը, կ'ամբաստանէ Յակոբ Կթղս.ը՝ երկաքնակ. եւ թէ իր Մանուէլ եղբորորդին Պապին զրկած է, Ս. Հռիփսիմեանց եւ Ս. Գայիանեանց մասունքը՝ ընծայ զրկելով. թէ նա ծածուկ կը դաւանի երկաքնակութիւնը եւ թէ «ի ձեռն Ոսկան Վրդ.ին» կատարեց եկեղեցական միաբանութիւնը Հռոմի հետ, թէ Ով հրաշալի շարականէն՝ նզովքի երեք վերջին տունները վերցնել տուաւ, 2000 տպաքանակով Շարականոցներու մէջէն:

24. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍՐԿ., Պատմութիւն, ամդ, էջ 87-89: - ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Սխուման, էջ 88: - ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՊՏԲ., Մ., Ազգապատում, Բ., թիւ 2579, որու համաձայն Զրօրհնէքի հանդէսը կը նշանակէ 6 Յունուար 1670ին, յայտարարելով հանդերձ թէ Զաքարիա Սրկ. տարին չէ նշած: Հետեւաբար Ոնոփրիոս Վրդ.ին մահն ալ 1670ի Մարտին պատահած կը համարի:

25. ԶԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՑԻ, ամդ, էջ 145:

Անոնք արդէն երեք բեռ Զմիւռնիա հասած են, եւ մինչեւ Ս. Խաչի տօնը՝ մնացեալներն ալ կը հասնին²⁶:

Ոնոփրիոս Վրդ. թէեւ հոգեպինդ կը պայքարի, եւ չի յաջողիր Զուղայեցի Կթղս.ին տեղ Եղիազար Այնթապցին բերել էջմիածնի Աթոռին վրայ, կը յանդգնի կաթողիկոսութեան Ռադամ հանել տալ Սպահանի արքունիքէն՝ իր անունին վրայ: Բայց եթէ չի յաջողիր գրաւել Աթոռը, ապացոյց մըն է թէ իր տեսակէտներուն ի նպաստ պակսած է իրեն լայն ձայնակցութիւն, եկեղեցական թէ աշխարհական դասակարգէն: Յակոբ Կաթողիկոս յարգուած էր եւ սիրուած առհասարակ իր հօտէն:

(Շար. 2)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ

26. ՆՇԱՆԵԱՆ ԵՊՍ. Մ., Դիւան Ս. Յակոբայ, Սիոն, 1940, էջ 201-202: - ԹԵՐԱՅԵԱՆ ՎՐԴ. Մ., Յակոբ Դ. Զուղայեցի, Պէյրութ, 1956, էջ 78:

Résumé

LE CATHOLICOS YAKOB JOULAYEC'I (DE DJOULFA)
ET ONOP'RIOUS VARD. KARKOUT

MONS. GARABET AMADOUNI

Pour ses vues et convictions personnelles, le Catholicos Yakob Joulayec'i eut beaucoup d'adversaires dont le chef de file fut le Hiéromoine Onop'rios Vard. Karkout. Celui-ci tâcha par tous les moyens possibles de faire déposer le Catholicos et de faire élire à sa place le Patriarche de Jérusalem, Eliazar Aynt'abc'i. Tous ces faits ont lieu en 1664.

Tout commence quand Onop'rios Vard. réussit à faire convoquer un Concile composé de 26 ecclésiastiques qui invitent le Patriarche de Jérusalem, Eliazar Aynt'abc'i à Théotospolis (ou Tokat) pour examiner la conduite du Catholicos Yakob qui, à leur dire, avait rempli le calendrier arménien de fêtes illégales. La description de ce concile est faite par Onop'rios lui-même quelques mois plus tard et où il mentionne 17 chefs d'accusation contre le Catholicos Yakob. Ce témoignage écrit n'a aucune valeur officielle et juridique et il est même douteux que tous les 27 ecclésiastiques aient souscrit à la déposition du Catholicos Yakob.

Eliazar fut sacré Catholicos, sans vouloir autant s'emparer du Siège d'Etchmiadzine, et quand il se réconcilie avec le Catholicos d'Etchmiadzine Yakob, Onop'rios se brouille avec Eliazar et fait semblant de se réconcilier avec Yakob qui lui pardonne ses méfaits et le nomme son vicaire à Etchmiadzine. Profitant de cette situation, Onop'rios continue ses hostilités contre le Catholicos Yakob, ayant cette fois comme médiateur le Khan d'Erevan, Saphi; malheureusement pour ce dernier, le Catholicos Yakob était dans les faveurs du Chah qui, apprenant les intentions du Khan Saphi d'Erevan, le dépose de sa charge et fait mettre en prison Onop'rios, qui fut remis en liberté grâce à la médiation du Catholicos Yakob. Ce dernier retourne sur son Siège d'Etchmiadzine par ordre du Chah comblé de faveurs et de dons. Mais cette fois-ci, arrivé à Etchmiadzine, il fait couper la barbe d'Onop'rios et le fait enfermer dans le monastère de Sevan. Peut de temps après Onop'rios meurt.

L'Auteur continue à nous présenter d'autres adversaires du Catholicos Yakob qui s'opposait à celui-ci pour ses idées et ses vues considérées trop chalcédoniennes et surtout pour ses relations avec le Siège de Rome.